

translaziun e romontsch

seminari pil nivel 7 dils Cuors de stad della FRR

ils 20 de fenadur 2007

1. Distincziuns che secrusch

Cura ch'ins plaidda de translaziun, semuoss'ei rapidamein ch'ei dat diversas distincziuns de far, il bia tenor in sistem binar che va per aschi de gir en crusch ed en traviers.

1.a Lungatg plidau e lungatg scret

L'emprema distincziun evidenta e fundamentala ei quella denter il lungatg plidau ed il lungatg scret.

1.a.a Translaziun dil lungatg plidau

La translaziun dil lungatg plidau, per exempel la translaziun d'ina conferenza u de debattas, ni de registraziuns sco films etc, sa schabegiar a bucca, simultanamein ni consecutivamein, ni a scret. Mintgina de quellas modas ha characteristics diversas.

1.a.b Translaziun dil plaid scret

Era il plaid scret sa vegnir translataus a bucca, mo generalmein vegn el translataus a scret.

Tochen in cert grau eis ei lu ina lavur diversa tenor il tip de document che vegn translataus, ch'ins sa reparter en duas categorias, ils texts litterars, e quels nunlitterars sco per semeglia texts administrativs, legislativs, giuridics, commercials, publicitars, tehnicos, scientifics u de scola.

1.b Da e viers

Il tema "translaziun e romontsch" sco tal cumpeggia duas spartas fundamentalas cun characteristics savens – pia buca *adina* – inversas: la translaziun *dal* romontsch e quella *viers* il romontsch. Quei ei evident e drova buca vegnir approfondau cheu.

1.c. Tudestg ed auters lungatgs

Setractond specificamein dil romontsch, dat ei ina tiarza distincziun, che cruscha puspei las precedentas. Quella distincziun ei denton forsa meins evidenta che tshellas, perquei po ei esser nizeivel de regardar cuortamein ils fatgs.

Dapi duatschien onns ch'il cantun Grischun exista – e 160 onns per la Confederaziun moderna –, vegnan ils Romontschs tractai sco burgheis e consumers de secunda classa quei che pertucca il lungatg. Igl ei sesviluppau ina situaziun profundamein pervertida, nua ch'ina massa facturs de tuttas sorts ha creau e carschenta el spért romontsch cumplexs psicologics destructivs per il romontsch e stauscha la populaziun romontscha viers il bilinguisssem sistematisau cul tudestg, e la finfinala viers la germanisaziun.

En quellas cundiziuns ein aschibein las pusseivladads sco era las modalitads per translaziuns denter romontsch e tudestg en biars graus differentas da quellas che sedattan denter romontsch ed in auter lungatg jester.

Quei che pertucca las translaziuns viers il romontsch ein oz schizun il senn e la finamira de quellas differentes tenor il lungatg concernent: Translatar per romontsch enzatgei dal franzos, dal polones, dal chines ni dagl inuktitut ha per finamira metter a disposiziun dil publicum romontsch enzatgei che mon paucs savessen schiglioc guder el lungatg original.

Translatar enzatgei dal tudestg, perencunter, porscha oz negin avantatg pli per segirar ina pli gronda derasaziun d'in text tiels Romontschs – nun ch'ei setracta de texts destinai ad affons giuvens. Il cuntrari, tut tenor il tip de text vegn ei ad esser plitost pli grev per ils Romontschs de leger per romontsch plitost che per tudestg (sche la translaziun ei buc en lur idiom matern ei quei aunc in'otra caussa). Ina translaziun dal tudestg ei pia ina damonda de principi ed in'acziun a liunga scadenza per la promoziun dil romontsch.

2. Entgins patratgs pertuccont la translaziun viers il romontsch

Oz – ni uonn! – vegnel jeu a seconcentrar silla translaziun dal romontsch. Empau sc'in'annunzia ni sco pistas de reflecziun – sc'ins gi per franzos –, ni era per spir plascher, lessel denton tuttina formular in pèr patratgs pli u meins isolai pertuccont la translaziun viers il romontsch.

2.a Texts nunlitterars

2.a.a Translaziuns dal tudestg

Cun excepziuns circa aschi raras co treifegls de quater fegls, vegnan ils texts dell'emprema categoria, ils texts nunlitterars, translatai dal tudestg. Memia savens vegnan els translatai sut squetsch de temps ni per duer, da gliud buca exactamein professiunala, u buca specialista della materia.

Translatond mehanicamein e senza far retschercas e controllas ein veras tuppadads s'ignivadas el romontsch, sco per semeglia la scorsa chinesa che vegn in realitad dal Peru, il stil de giuventetgna ch'ei quel ch'ei vegnius inaga propagaus dalla revista Jugend, ni ozilgi il pur de bio, ni sco ins auda mintgatun è la terapia de talasso u la hotellaria de para.

Schi ridiculas ni irritontas sco quellas invenziuns pon esser, ein ellas nuot en cumparegliaziun cugl effect devastont che l'infinitad de texts de spèrt e de construcziun tudestga han sil lungatg romontsch e silla cunscienza romontscha. Texts ch'jeu sco francofon stoiel mintgatun retranslatar mehanicamein plaid per plaid per tudestg sch'jeu vi capir els.

La differenza vesan ins claramain cura ch'ins cumpareglia las versiuns latinias, pia respectivamein franzosa, taliana e romontscha, de texts generalmein redigi per tudestg: Era sche las versiuns per talian e franzos ein mo translaziuns dal tudestg, han ellas generalmein ina pareta latina; la versiun romontscha perencunter ei il bia ina semplia translaziun dils singuls *elements* dil tudestg, pia per buna part ina versiun tudestga construida cun plaid individual romontschs.

2.a.b Translaziuns dad auters lungatgs ch'il tudestg

Las raras translaziuns dad auters lungatgs ch'il tudestg han purschiu entgins resultats legreibels. Cheu san ins menziunar igl ordinatur, il sida ni il DC per disc cumpact, ch'ei vegni introduci

cuninaga il mument ch' ils concepts corrispondents ein sederasai. Deplorablamein svaneschan quels plaids latins puspei sut il squetsch dil tudestg e digl engles.

2.b Texts litterars

Mo paucas ovras litteraras vegnan translataadas en romontsch. Quei ha raschuns ualti evidentas. Commercialmein renda ei buc. Il public romontsch ei memia pigns, memia pauc disaus de leger per romontsch, ed aunc meins de leger romontsch en in auter idiom ch' igl agen. Cheu vessen ins gia dapi generaziuns saviu e stuiu far enzatgei. En particular, ina scola veramein romontscha vess saviu e stuiu far in sforz per sviluppar bia depli la habladad e la queida de leger il romontsch, e lu il romontsch en tut sias fuormas. Jeu sperel pils lungatgs concernents ch' ei vala aunc adina, mo silmeins ils onns 80 er' ei aschia ch' ils scolars della Norvegia emprendevan de leger era il danes ed il svedes, e viceversa ils affons danes e svedes praticavan era ils lungatgs frars. Cun quei sistem engrondeschan ins il public potenzial.

Translatar dal tudestg presenta il pli pauc interess, essend che tuts Romontschs ein habels de leger directamein per tudestg il pli tard naven dall' adolescenza. Raschuns empau defendiblas de translatar dal tudestg dat ei oz mo el cass de cudischs per affons, eventualmein per giuvenils, ed en cass particulars per il teater. Cheu setract' ei de carschentar la purschida de cudischs romontschs destinai a categorias evidentamein essenzialas per il futur dil lungatg. E sch' ins considerescha la situaziun generala dils Romontschs ed il fatg che, cuntrariamein alla legenda, il multilinguisssem romontsch ei en realitad l' obsessiun dil tudestg, che lai mo pauc temps e pauca forza per auters lungatgs – cumpru il romontsch –, lu eis ei buca de smarvegliar ch' ei vegn translatau il pli bugen ed il pli savens dal tudestg.

Dil reminent nodel jeu era ina tendenza a gnanc translatar dal tudestg, sch' ei setracta de far in citat ni de menziunar il tetel d' in' ovra. Ei cumparan text litterars ni de critica litterara romontscha els quals ina buna part ei per tudestg. Jeu hai schizun viu emprovas litteraras romontschas ellas qualas entirs dialogs vegnan risdai, buca per romontsch, e gnanc per tudestg, mobein en dialect turitges ni semegliant.

Getg denteren, alla televisiun romontscha, ni en quellas strusch siatonta tschun minutas ad jamna che surveschan sco televisiun romontscha, vegn quei ch' intervistai gin per tudestg buca translatau, ni suttitulau. È buc cura ch' els plaidan dialect alemanic. Perencunter vegnan tschels lungatgs sistematicamein translatai u suttitulai, cun excepziun mintgaton dil talian. Ina politicaiana de lungatg talian ha denton ruschanau a mi ch' il Radio romontsch hagi supplicau ella de s' exprimer per tudestg... per buca stuer translatar sia declaraziun. Ins s' imagineschi sia stema pil Radio *Romontsch*.

Turnond allas translaziuns litteraras, eis ei de sutlingiar ch' igl ei buca garantiu ch' in' ovra lein gir franzosa vegni translataada dal franzos sco quei ch' ins spitgass silmeins da Romontschs en Svizra. Silmeins in dils Asterix publicai per romontsch ei la translaziun della translaziun tudestga. Quei vesan ins vid ils nums – Majestix enstagl Abraracourcix ni schiglioc d' in' adattaziun romontscha – e vid las onomatopeas ch' ein restadas per tudestg.

Jeu hai udiu che Donat Cadruvi plidavi fetg bein franzos. Perquei sperel jeu ch' el hagi translatau directamein dal franzos il Prenci pignet, ed era la Sinfonia pastorala dad André Gide che, suenter esser stada publicada ellas Ediziuns RRR dil Pader e de siu frar Alfons anno 1974, vegn ussa reprida sco fegliet dalla Quotidiana.

Il pli bi cass ei denton il roman “Maigret e siu revolver” da Georges Simenon, el qual il tetel original vegn indicau sco “Maigret und sein Revolver”. Senza commentari.

En biars cass vegnan auturs de tuttas sorts lungatgs citai per tudestg en in text romontsch. Pia ch' ins scrivess per exempel: “Sco Jean-Jacques Rousseau (ni Italo Calvino, ni Solschenitsyn) ha scret”, e

lu suonda il citat per tudestg. Ni ch'ins sereferescha – quei haiel effectivamein viü – a “Ein Sommernachtstraum” da Shakespeare. Das spricht Bände – auch ich kann mal mit Deutsch würzen, schegie buc aschi bein sco in Romontsch.

Ina davosa observaziun pertuccont la translaziun litterara viers il romontsch. Avon entgins onns han ins dumandau mei de far la translaziun per franzos e per romontsch d'ina sort roman educativ concepü da Tessines per introducür la Constituziun federala tier giuvens de 15-16 onns. In'ovra ch'ei è vegnida translata per tudestg. Per il romontsch ei la translaziun romontscha provisorä vegnida curregida dal Francestg Friberg, e discussiunada ed adattada ensemen cun ina classa della vegliadetgna corrispundenta a Danis.

Quei ch'ei restau a mi sco punct impurtont de quella lavur e collaboraziun ei che la versiun romontscha ei vegnida simplificada tscheu ni leu quei che pertucca il nivel linguistic, il vocabulari, perquei che certas caussas fussien stadas memia cumplicadas per ils giuvens lecturs romontschs. Per il franzos haiel luvrau persuls e fatg ina translaziun “normala” corrispundenta al nivel original, e quella seigi è vegnida legida normalmein dal public visaus.

3. Translaziuns dal romontsch

Era per las translaziuns dal romontsch ston ins distinguer denter quellas litteraras e las autras, e denter quellas fatgas en direcziun dil tudestg e quellas viers auters lungatgs.

3.a Lungatg plidau: televisiun

Jeu entscheivel cun entginas remarcas pertuccont il lungatg plidau, numnadamein la televisiun. La televisiun romontscha dispona buca de siu agen canal e sias paucas emissiuns ein programmadas igl emprer sils canals della Svizra alemanica – a propos, tgi ha remarcäu la garmaschia de quels canals, che sepresentan dad entgin temps simplamein sco “televisiun svizra” en cumparegliaziun cun quei che vegn lu numnau il “Westschweizer Fernsehen” ed aunc mender il “Tessiner Fernsehen”. Las emissiuns romontschas, leu nua ch'ellas ein registradas per romontsch, vegnan munidas de sottetels tudestgs.

Las emissiuns romontschas vegnan è repetidas silla TSR e silla TSI (televisiun della Svizra de lungatg talian e buca della Svizra taliana), cun sottetels els lungatgs concernents. Duront onns haiel translatau contribuziuns dil Telesguard ni dils Cuntrasts per la TSI, directamein dal pindel original, ni dad ina versiun a scret. Culs pindels vevel in problem mintgaga ch'il film cumpegliava parts en dialect alemanic – schwyzertysch –; mintgaga stuevel regurdar il responsabel concernent ch'el stueva furnir a mi ina translaziun, tudestga ni romontscha, de quellas parts.

Oz vegn il Telesguard suttitulus per la TSI e la TSR a Turitg – sco ins ha getg a mi translatond ils sottetels tudestgs. Silmeins entginas gadas haiel lu constatau che las parts plidadas en dialect alemanic fuvan buca vegnidadas suttituladas.

3.b Lungatg scret

3.b.a Texts nunlitterars

Ei dat strusch texts administrativs ni schiglioc nunlitterars che vegnan translatai dal romontsch en in auter lungatg. Per la petite histoire saiel denton risdar ch'jeu sundel vegnius dumandaus duas gadas da descendents d'emigrants romontschs en Frontscha de translatar zatgei en franzos. Ina gada eis ei setractau d'ina cronica de famiglia ualti extendida dil 19avel tschentaner, l'otra gada d'in cuort testament redigius per puter a Paris.

Biaras dellas ovras sur dil romontsch vegnan publicadas per tudestg, e mo per tudestg – il lungatg dil DRG ei sc'ins sa il tudestg. Entginas publicaziuns d'informaziun redigidas dad auturs ni instituziuns romontschas vegnan edidas per romontsch e per tudestg, mo jeu hai constatau ch'il lungatg original ei en quels cass buc adina quel ch'ins spitgass. La Ligia romontscha ha incaricau mei de translatar per franzos e talian sias publicaziuns successivas "Facts & Figures" redigidas originalmein – per tudestg.

3.b.b Texts litterars

3.b.b.1 Translaziuns viers il tudestg

Jeu hai buca fatg statisticas, mo igl ei clar ch'ei vegn translatau bia pli bia litteratura romontscha viers il tudestg che viers mintg' auter lungatg. Ei dat diversas raschuns per quei.

Ina ei ch'ils Romontschs s'orienteschan dal pugn de vesta linguistic, cultural, geografic, economic e turistic essenzialmein viers la Svizra alemanica e las tiaras de lungatg tudestg. La Romandia ei memia lunsch naven, la Svizra taliana e l'Italia senza bia calamita.

Autras raschuns ein ligiadas cul diember. L'enorma maioritad dils Romontschs ch'ei in i a s'installar el rest della Svizra vivan els marcaus alemanics. La gronda maioritad dils immigrants en tiara romontscha ein de lungatg tudestg. La Svizra alemanica sezza ei il toc grond della Svizra. Pia ei la gronda maioritad, denter quels ch'ei vegni avunda en contact cul romontsch per far translaziuns, glied de lungatg tudestg.

Parallelamein e surtut, la populaziun alemanica ei il public principal per translaziuns dal romontsch en Svizra, senza quintar ch'il public de lungatg tudestg en Europa ei quasi duas gadas pli gronds che quels de lungatg talian ni franzos, e che las casas edituras alemanicas han bia pli lev ded exportar en Tiaratudestga che las romandas en Frontscha ni las tessinesas en Italia. Enaschilunsch sco ina publicaziun sa purtar empau daners, sto ella pia vegnir fatga per tudestg.

Dil reminent, era tgi che decida sur de premis e subsidis ein pigl essenzial Svizzers alemanics.

Tut en tut, translaziun significhescha per in scribent romontsch oravontut il tudestg, mintg' auter lungatg ei strusch pli ch'in bi ornament supplementar.

Quella pressiun viers il tudestg fa è che certs auturs romontschs emprovan de translatar sezs lur ovras per tudestg, ni scrivan empau per romontsch, empau per tudestg. Sch'in Romontsch che savess crear per romontsch scriva unicamein per tudestg, eis el tenor stretga definiziun buca pli in autur romontsch.

3.b.b.2 Translaziuns viers in auter lungatg ch'il tudestg

Grazia essenzialmein alla Pro Helvetia ed alla schinumnada retscha CH ein entgins romans ni schiglioc ovras de prosa da divers auturs romontschs vegni translatai per franzos ni talian, d.a. Cla Biert, Ursicin G.G. Derungs, Göri Klainguti, Andri Peer, Oscar Peer, Leo Tuor.

Singulas personas ein è s'engaschadas per ina ni l'otra publicaziun, denton mo excepziunalmein per in entir cudisch. Il bia de quei ch'ins anfla ei pia singulas poesias, ni extracts ord in roman, eventualmein ina novella.

Las duas ovras fundamentalas sur della litteratura romontscha per franzos ein quellas de Gabriel Mützenberg, e quei che pertucca la translaziun sia Anthologie rhéto-romane.

Per talian han ins d.a l'antologia Raetia 70 e diversas translaziuns fatgas dad Agnul di Spere / Agnul Pittana per il public furlan, denton cun ina versiun taliana sper quella furlana.

Denter ils lungatgs digl jester ei il rumen probablamein quel che porscha il pli grond diember de translaziuns dal romontsch, e quei grazia ad ina suletta persuna, Madleina Popescu-Marin, ina anteriura partecipanta als cuors della Fundaziun.

Schiglioc enconuschel jeu in cudisch translataus en catalan, l'antologia castigliana Un siglo de poesia retoromana de Ángel Crespo, las Flus leterares dl Grijun y dl Friûl da Lois Craffonara en ladin badiot, duas ni treis antologias per engles, e pigl auter essenzialmein poesias spatitschadas en furlan, portughes, polones, etc. Dil temps ch'jeu savevel nursines haiel mez schizun publicau entginas poesias retoromontschas translataudas cun agid local en nursines – lungatg scandinav dellas Föroyar.

La gronda difficultad per far translaziuns dal romontsch viers auters lungatgs ch'il tudestg ei la munconza de vocabularis u dicziunaris duvreivels, ed aunc avon quei la munconza de mieds per emprender romontsch naven d'in auter lungatg ch'il tudestg. Sch'ins ei buca sez romontschs ni descendent de Romontschs, u sch'ins sa buca igl emprem tudestg, ston ins veramein esser in scheni linguistic per vegnir a frida de translatar texts romontschs pli liungs.

In anteriur participont als cuors della Fundaziun ha giu la curascha – ni l'incunscienza – de far suenter duas stads a Lags ina versiun franzosa dil Giacumbert Nau da Leo Tuor. El ha schizun anflau in editur; mo che siu text, per bials e stilisticamein gartegiaus ch'el fuva, era per part spiras invenziuns basadas sin malcapientschas totalas. Per exempel veva el buca saviu ch'in tschanc che va ellas caglias ei per bien romontsch futschs. Per quei vev'el creau spess caglioms – des halliers – e foresta de ruver silla Greina, sbassond ella per ver 2000 meters. La finala vein nus luvrau, il translatader, igl autur ed jeu, creigel, in'entira jamna en casa digl autur per far che la versiun franzosa correspundi agl original.

Quei che sa lu era schabegiar ei ch'ei vegn en realitad translatau ina translaziun, ual sco el cass menziunau de Maigret und sein Revolver.

El cass dellas poesias da Luisa Famos e Clo Duri Bezzola publicadas uonn per polones vessel è marveglias schebein ellas seigien vengidas translataudas directamein dal romontsch ni sur d'ina translaziun u versiun tudestga. Las translaziuns dellas poesias da Luisa Famos ein mintgacass correctas.

Quei che pertucca il Giacumbert Nau, giavischa ussa in editur tessines de publicar el en versiun taliana. Ni el ni l'autur lessen ina translaziun d'ina dellas translaziuns disponiblas, mo il problem ei ded anflar e perschuaider zatgi de lungatg talian cun in dun litterar ed enconuschientschas sufficientas dil sursilvan – e dil lungatg de Leo Tuor.

4. Exempels de texts els 4 lungatgs naziunals

4.a. Leo Tuor, Giacumbert Nau

Extracts ord las p. 8-11 Rm

10-13 Dt

6 supplément Littérature rhéto-romane du Passe-muraille 19-20 1995

370-72 Voci e accordi

4.b Vic Hendry (anemona alva)